

και το ιερό της Βραυρώνας ... η θεά της μουσικής που κρατάει κιθάρα, είναι καθιστή και φορεί (ψηλό) πόλο στο κεφάλι ... Στο πρόσωπο της θεάς υπάρχει το αρχαϊκό μειδίαμα ... Σε μια στάμνα της Ηφαιστίας υπάρχει σκηνή που εμφανίζει τη θεά της μουσικής ... φορεί στο κεφάλι έναν χαμηλό πόλο. Όπως ο αδελφός-της, Μουσηγέτης Απόλλων, έτσι και η Άρτεμις, ήταν μουσική θεά, και θεά του τραγουδιού. 'Ετσι εμφανίζεται στα ευρήματα της Βραυρώνας".

Για τους δύο τύπους πόλου, τον ψηλό και τον χαμηλό, που πιο πάνω αναφέρονται, έχουμε να παρατηρήσουμε πως υπήρχαν σε χρήση από τις Αρβανιτόβλαχες, και όπου η στραβή τοποθέτηση στο κεφάλι συνιστούσε διακριτικό σημείο της τσελιγκοπούλας από τη φτωχότερή-της που φορούσε όρθιο τον πόλο (ciurapa < τυπάρι. Βλ. και σχετική φωτογραφία στο ημερολόγιο του 1993 του Λαογραφικού Συλλόγου Βλάχων Βεροίας).

Ο ψηλός πόλος, ειδικά με την τυπολογία που εμφανίζεται στη θεά από τη Λήμνο στην εικόνα του σχετικού δημοσιεύματος, έχει προφανή στοιχεία από τη μορφολογία της ανατομικής μήτρας, σύμβολο που συνοψίζει τις κύριες ιδιότητες της θεάς κάτω από οποιοδήποτε όνομα κι αν λατρεύεται.

Ο χώρος της Λήμνου με το ηφαιστειώδες έδαφος, που σχετίζεται με τη βιογραφία του θεού Ήφαιστου, το όνομα της αρχαίας πόλης Ηφαιστίας και προπάντων η λατρεία του θεού μαζί με κείνη της Μεγάλης Θεάς φέρνουν στο νου την κοινή λατρεία της θεϊκής ρωμαϊκής δυάδας, όπου, καθώς είδαμε, η χθόνια θεά Μάια είναι πάρεδρος του Ήφαιστου.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΜΠΟΥΣΜΠΟΥΚΗΣ

Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΑΣ ΜΑΣ ΣΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ

Πριν από δεκαπέντε χρόνια, οι Jeanne και L. Robert, σχολιάζοντας την δημοσίευση επιγραφών της Έδεσσας από τον Φ. Πέτσα, αμφισβήτησαν την επικρατούσα γνώμη, κατά την οποία η θεά Μά ανίκητος και η Μητήρ Θεών λατρεύονταν στο ίδιο ιερό στην πόλη αυτήν¹. Οι Γάλλοι επιγραφολόγοι δεν τεκμηριώνουν τη γνώμη τους, αλλά από τα συμφραζόμενα διαφαίνεται ότι η πρόσφατη τότε ανακάλυψη στην ίδια πόλη απελευθερωτικής επιγραφής δι' αναθέσεως στην θεά Νέμεσι τους ήγαγε στο συμπέρασμα ότι στην Έδεσσα υπήρχαν πλείονα ιερά, όπου "έστηλογραφοῦντο"² παρόμοιες πράξεις. Σε υποσημείωση μελέτης μου, που δημοσιεύθηκε προ πενταετίας, εξέφρασα ένσυντομία επιφυλάξεις ως προς την ορθότητα αυτής της απόψεως³. Η διοργάνωση συμποσίου, αφιερωμένου στην Έδεσσα και την περιοχή της, μου παρέχει τώρα την ευκαιρία να επανέλθω στο θέμα αυτό και υπό το φως νεωτέρων ερμημάτων να επαναθέσω το ζήτημα της προελεύσεως και του χαρακτήρος της λατρείας της θεάς Μᾶς και τῶν συναφῶν γυναικείων θεοτήτων της Έδεσσας και τῶν γύρω περιοχῶν.

Τις επιφυλάξεις μου ως προς την λατρεία σὲ χωριστὰ ιερὰ τῆς Μητρὸς τῶν Θεῶν και τῆς Μᾶς στην Έδεσσα προκάλεσε κατ' ἀρχὰς ἡ ἐπανεξέταση τοῦ κίονος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶχε χαραχθεῖ ἡ ἀνάθεση στην Μητέρα τῶν Θεῶν. Ὁ κίονας αὐτός, ὡς γνωστόν, εἶχε ἐπισημανθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1893 ἀπὸ τὸν J. H. Mordtmann, στὸ προαύλιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος, στὸν Λόγγο τῆς Έδεσσας. Ἐκεῖ τὸν εἶδαν και τὸν μελέτησαν ὁ A. Plassart τὸ 1914 και οἱ Ch. Edson και J.M.R. Cormack τὸ 1936. Τὸ μνημεῖο, πὸν προπολεμικῶς ἦταν ἐντοιχισμένο στην νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ναοῦ, ἀφαιρέθηκε ἀργότερα και ἐπὶ μακρὸ χρονικὸ διάστημα ἐθεωρεῖτο χαμένο. Ἡ Λουκρητία Γουναροπούλου και ἐγὼ τὸ ἐντοπίσαμε ἐκ νέου τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1982 χάρις στην βοήθεια τῆς ἡγουμένης τῆς μονῆς, στην φύλαξη τῆς ὁποίας παραμένει.

Ἄνω ἀπότμημα ἀρράβδωτου κίονος, ἀποκεκρυμένο καθ' ὄλο τὸ μήκος τῆς διατομῆς του, ὕψους 0,56 και διαμέτρου 0,45 μ., τὸ ὁποῖο σώζει δύο ἐπιγραφές. Ἡ πρώτη, ἐκ τριῶν στίχων (ὕψος γραμμάτων: 0,015 - 0,022, διάστιχα: 0,002 - 0,007), εἶναι χαραγμένη ἐπὶ τῆς ἄνω προβαλλομένης ἀπολήξεως (οἱ δύο

1. *Bull Epigr* 1977, 270.

2. Πρβλ. Φ. Πέτσα, "Οἱ χρονολογημένες ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ ιερό τῆς Μητρὸς θεῶν Αὐτόχθονος στὴ Λευκόπετρα", *Πρακτικὰ τοῦ Η' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς και Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς*, Ἀθήνα, 3-9 Ὀκτωβρίου 1982, Τόμος Α' (Ἀθήνα 1984) 287.

3. M.B. Hatzopoulos, "Artémis Digaia Blaganitis en Macédoine", *BCH* 111 (1987) 404, σμ. 26.

πρώτοι στίχοι) και επί της επικάμψεως πρὸς τὸν κορμὸ τοῦ κίονος (ὁ τρίτος στίχος), ἡ δὲ δεύτερη ἐπὶ τοῦ κορμοῦ τοῦ κίονος και κάτω ἀπὸ τὴν προηγούμενη (ὑψος γραμμάτων: 0,023 - 0,045, διάστιχα: 0,011 - 0,038).

Βιβλιογραφία. J.H. Mordtmann, *AM* 12 (1893) 416, ἀρ. 1 (Δήμιπσας 393, ἀρ. 3 *Inscriptions juridiques grecques*, II σ. 249, ἀρ. 13, P. Perdrizet, *BCH* 23 [1899] 340, Π.Ν. Παπαγεωργίου, *Ἀθηνᾶ* 12 [1900] 6, W. Baege, *De Macedonum sacris*, Halle 1913, σ. 113, Εὐστ. Ἰ. Στουγιαννάκης, *Ἐδεσσα ἢ Μακεδονικὴ ἐν τῇ ἱστορίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 287-88, σημ. 1, J.M.R. Cormack, *Studies Robinson*, II 380, ἀρ. 6 (*SEG* 12 [1955] 315, *BullEpigr* 1977, 270), πρβλ. Π.Ν. Παπαγεωργίου, *BPhWoch* 20 (20-5-1889) 637, N.M. Tod, *BSA* 24 (1919-1920, 1920-1921) 58, ἀρ. 96, K. Latte, *Heiliges Recht*, Tübingen 1920, σ. 103 M.N. Tod, *Studies Robinson*, II 386, Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονικὴ Προσωπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1955-1967, σ. 280, Ph. Petsas, *Ἀρχαία Μακεδονία III* 240, σημ. 28.

Ἐπιγραφή Α

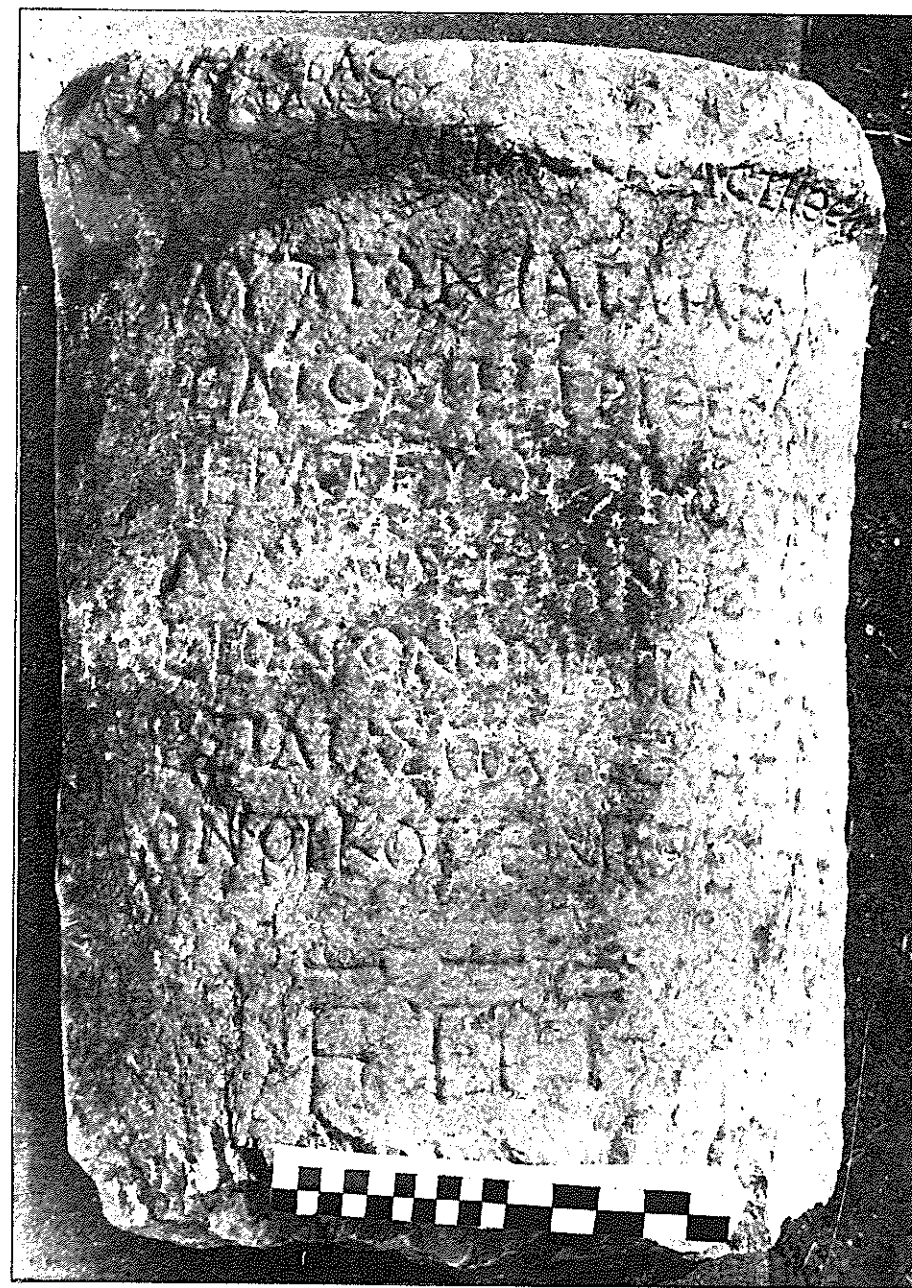
[Ἔτου]ς ΓΜΣ σεβαστο[ὑ] τ[οῦ] καὶ ΘΝΤ, μην[ὸς]
[Δίου];] Λ, [Λ]ουκία ναοκ[όρος Μᾶς] ἀνικῆ[του τὰ]
ὑπεποικία και τὰς στοᾶς τῆ θεῶ.

Ἐπιγραφή Β

Αὐτρωνία Γαῖα ἐχαρί-
σατο Μητρὶ Θεῶν
ἱερατευούσης Αὐρη-
4 λίας Λουκιανῆς κορά-
σιον ὀνόματι Νείκην
ἐξ ἰδίας παιδίσκης ἴδιον, οἰκογενές, ἔτους
8 ΕΠΤ.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν παρατιθέμενη βιβλιογραφία, μόνον οἱ Mordtmann και Cormack δημοσίευσαν τὰ κείμενα αὐτὰ κατόπιν αὐτοψίας. Στὸν ἐπίμαχο δεύτερο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς Α' ὁ Mordtmann ἀντέγραφε, χωρὶς μεταγραφῆ: Ἄ ΖΟΥΚ ΑΝΑΟΥ Ὡ Ἀ Ὡ Ἀ, ὁ δε Cormack μετέγραφε τὰ γράμματα πού θεωροῦσε βέβαια: νομ. α ναοῦ. Στὸν τελευταῖο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς Β' ὄλοι οἱ ἐκδότες γράφουν ΕΠΤ.

Ἡ νέα ἀνάγνωση τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς τοῦ κίονος παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Ἀποτελεῖ τὴν ἀρχαιότερη μαρτυρία γιὰ τὴν λατρεία τῆς Μᾶς στὴν Ἐδεσσα, ἀνάγοντας τὴν ἀρχὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ τῆς ἀπὸ τὸ 225 — χρονολογία τῆς ἀρχαιότερης γνωστῆς ἀπελευθερωτικῆς πράξεως — στὸ ἔτος 211/2. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει κτητορικὸ χαρακτήρα και ἀποσκοποῦσε στὴν διαιώνιση τῆς μνήμης τῆς κατασκευῆς προσκτισμάτων τοῦ ἱεροῦ και ἰδίως τῆς στοᾶς, στὴν

Ἐνεπιγράφος κίων ἀπὸ τὴν μονὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος.

ὅποια ἀσφαλῶς ἀνήκε. Δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀπὸ τὴν ἴδια στοὰ προέρχεται καὶ ὁ ἄλλος κίων μὲ τις 18 ἐγχάρακτες ἀπελευθερώσεις - ἀναθέσεις, ποὺ ἀνακαλύφθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Ἀ. Βαβρίτσα⁴. Τὸ ἀναπόφευκτο συμπέρασμα εἶναι εἴτε ὅτι ἡ Μήτηρ Θεῶν καὶ ἡ Μᾶ ταυτίζονταν εἴτε ὅτι στὸ ἱερό τῆς Μᾶς ἐτελεῖτο καὶ λατρεία τῆς Μητρὸς Θεῶν⁵. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ θέτει ἐπὶ διαφορετικῆς βάσεως τὴν πρόσφατη ἐπίσης ἀνακάλυψη — πάλι ἀπὸ τὸν Ἀ. Βαβρίτσα — στὴν ἴδιαν ἀκριβῶς περιοχὴ τῆς νότιας πύλης τῆς πόλεως ἀπελευθερωτικῆς ἐπιγραφῆς μὲ ἀνάθεση — τὴν ἀρχαιότερη τοῦ εἴδους τῆς στὴν Μακεδονία — στὴν “Παρθένο”, τὴν ὅποια δημοσιεύουν οἱ Ἀ. Παναγιώτου καὶ Π. Χρυσοστόμου.

Πλάκα ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο ὕψους 0,18, πλάτους 0,25, πάχους 0,065. Ὑψος γραμμάτων 0,016-0,017, διάστιχα 0,003-0,006.

Βιβλιογραφία. Anna Panayotou et P. Chrysostomou, “Inscriptions de la Bottiée et de l’ Almporie en Macédoine” *BCH* 117 (1993), 360-63 ἀρ.1, πρβλ. Π. Χρυσοστόμου, *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στὴ Μακεδονία καὶ Θράκη*, 3 (Θεσσαλονίκη 1992) 104 καὶ εἰκ. 3 καὶ *Bull Epigr* 106 (1992) 301.

Εὐρυνόα Ἀριστοκλείδου ἀνατίθησιν τῆν αὐτῆς παιδίσκην Εὐτυχίδα, τὸ γένος Σύραν, Παρθένωι.

Οἱ ἐκδότες τῆς ἐπιγραφῆς γράφουν ὅτι “πρόκειται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γιὰ μιὰ τοπικὴ θεά, ἡ ὅποια δὲν συνδέεται ἀναγκαστικὰ μὲ τις μικρασιατικὲς θεότητες ποὺ φέρουν τὸ λατρευτικὸ ἐπίθετο Παρθένος”. Ἡ ὀρθὴ αὐτὴ παρατήρηση θὰ μπορούσε νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ τοπικὴ αὐτὴ θεά δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν Μᾶ, ἡ ὅποια ἤδη ἀπὸ τοὺς ὕστερους ἑλληνιστικοὺς χρόνους εἶχε ταυτισθεῖ μὲ τὴν Ἀρτεμι-Παρθένο τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου. Ἐν τούτοις δὲν θὰ πρέπει νὰ αποκλεισθεῖ ὅτι ἡ Σύρα τὸ γένος Εὐτυχίς ἀνεγνώριζε στὴν Παρθένο αὐτὴν τὴν δικὴ τῆς ἐθνικὴ θεότητα, τὴν Συρία Παρθένο. Σὲ ἐπίρρωση αὐτῆς τῆς ὑποθέσεως ἔρχονται μιὰ ἐπιγραφικὴ καὶ μιὰ φιλολογικὴ μαρτυρία. Στὴ Ράχη Ἡμαθίας, ἐντοιχισμένη στὸ ναὸ τῆς Ἀναλήψεως, ἐπισημάνθηκε τὸ

4. Α. Κ. Βαβρίτσας, “Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἐδεσσα”, *Ἀρχαία Μακεδονία IV* (Θεσσαλονίκη 1986) 53-69, πρβλ. *Bull Epigr* 1988, 835.

5. Μᾶ, ὅπως ἦταν γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, σημαίνει “μήτηρ” (πρβλ. Εὐσταθ. Σχολ. Ἰλ. Ε 408: μᾶ· ἡ μήτηρ).

1983 ἀπὸ τὴν Ἀ. Παναγιώτου μιὰ ἀποσπασματικὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ, ἡ ὅποια δημοσιεύεται στὸ ἴδιο ἄρθρο (σ. 394-96, ἀρ. 22).

“Μαρμάρينو ἀπότμημα πανταχόθεν ἀποκεκρυμμένο, ὕψους 0,175 καὶ πλάτους 0,39. Ὑψος γραμμάτων 0,026-0,035, διάστιχα: 0,015-0,017”.

---]σανδρος Κλεο[---

---]NCTAMA κατεσ[εύασεν---

[Ἐτους νας ΕΣ νας σεβ[αστοῦ.]

Στ. 1: [Κάσ]σανδρος, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα. Στὸν πρῶτο στίχο ἀναγραφόταν τὸ ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμο τοῦ ἀναθέτη. Στ. 2: Ἡ συμπλήρωση καὶ ἐρμηνεία τοῦ β' στίχου παρουσιάζει δυσκολία. Οἱ ἐκδότες τῆς ἐπιγραφῆς διαβάζουν —]NCTAMA, ποὺ ἐρμηνεύουν εἴτε ὡς λέξη σύνθετη (ἐνσταμα) εἴτε ὡς λέξη ἀπλή *στᾶμα* (ἢ *στάμα*), τῆς ὁποίας προηγεῖται ἓνα ἐπίθετο ἢ ἓνα ἐπίρρημα λήγον σὲ νῦ, ἀλλὰ ἀναγνωρίζουν ὅτι ἡ ἀνάγνωση αὐτὴ δὲν παρέχει ἱκανοποιητικὸ νόημα. Θὰ προσέθετα ὅτι δύσκολα νοεῖται ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ (ἐπιτυμβίου ἢ μὴ χαρακτήρος) χωρὶς ἀναγραφή τοῦ ἀποδέκτη τῆς ἀναθέσεως. Ἀντίθετα, ἐὰν δεχθούμε τὴν κοινότατη σύγχυση ἀπὸ τὸν χαρακτὴ μεταξὺ ἐνὸς ἐπιλιον καὶ ἐνὸς σίγμα, ἀποκαθίσταται ἱκανοποιητικὸ νόημα καθὼς καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἀποδέκτη τῆς ἀναθέσεως [*τά ἄ]ν(ε)τα Μᾶ κατεσ[εύασεν].* Ο Κᾶσσανδρος κατασκευάσε γιὰ τὴν Μᾶ τὰ “ἄνετα”, δηλαδὴ τὰ προσετὰ στοὺς πιστοὺς — σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ ἄβητα —⁶ τμήματα τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ ἀκριβὴς ἀρχικὴ προέλευση τῆς ἐπιγραφῆς δὲν εἶναι γνωστὴ. Οἱ ἐκδότες ἀντιμετωπίζουν τὴν περίπτωση νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Βέροια, ἀλλὰ ἀκόμη πιθανώτερη εἶναι ἡ προέλευση τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸ γειτονικὸ ἱερό τῆς Μητρὸς Θεῶν Αὐτόχθονος τῆς Λευκόπετρας. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴν γιὰ δευτέρη φορὰ στὴν ἴδια περιοχὴ Μήτηρ Θεῶν καὶ Μᾶ θὰ ἐταυτίζοντο ἢ τοῦλάχιστον θὰ συλλατρεύονταν. Τέτοια ταύτιση ἢ κοινὴ λατρεία δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσσει, καθὼς εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ φιλολογικὲς μαρτυρίες. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸν Α. Hartmann στὸ ἄρθρο τὸ ὅποιο ἀφιερώνει στὴν θεὰ Μᾶ στὴν *Real-Encyclopaedie*⁷ καὶ οἱ σχέσεις τῶν δύο θεαινῶν ἀποτελέσαν σχετικὰ πρόσφατα ἀντικείμενο διεξοδικοῦ ἁρθροῦ⁸, ὥστε περιτεθεῖ νὰ πραγματευθῶμε καὶ ἐδῶ τὸ θέμα αὐτό. Ἀξίζει ὡστόσο νὰ σταθοῦμε σὲ δύο ἀπὸ αὐτὲς τις μαρτυρίες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ὑπὸ ἐξέταση περιοχὴ, τὴν μακεδονικὴ Βοττία, ὅπου ἔκειτο ἡ ἀρχαία Ἐδεσσα.

6. Πρβλ. TLG, ἐν λ. ἄνετος: patens, omnibus apertus et expositus: “ὁ θεῖος νεὼς ἄνετος, Theodorit., qui ei opponit ἄβητον”.

7. Α. Hartmann, “Mā”, *RE* 14 (1928) 77-91.

8. D. Fishwick, “Hastiferi”, *JRS* 57 (1967) 142-160, πρβλ. Nade Proeva, “La déesse Capadocienne Mā et son culte en Macédoine d’ après une plaque en bronze de Pretor, au musée de Resen”, *ZA* 33 (1983) 165-88.

Ὡς γνωστόν, ἓνα μέρος τῆς ἱστορίας τοῦ Λουκίου ἢ Ὀνου ἐκτυλίσσεται στήν πεδιάδα τῆς Βοττίας. Τό πρωτότυπο τοῦ μυθιστορήματος ἔχει χαθεῖ, ἀλλά διαθέτομε μία διασκευή του στά λατινικά ἀπό τόν Ἀπουλῆιο, καθὼς και περίληψή του στά ἑλληνικά, πού ἀποδίδεται στόν Λουκιανό. Ὁ Λούκιος μεταμορφωμένος σέ ὄνο, ἀγοράζεται στή Βέρροια, “πόλιν τῆς Μακεδονίας ... μεγάλην και πολυάνθρωπον”, ἀπό “ἀγύρτες”, πλανώδιους ἱερεῖς δηλαδή τῆς Συρίας θεᾶς⁹. Σέ ἀντέγκλησή του μέ τόν κήρυκα τῆς δημοπρασίας ὁ ἐπί κεφαλῆς τοῦ “θιάσου” αὐτοῦ ἐπικαλεῖται τήν προστασία τῆς Συρίας θεᾶς, τῆς Μᾶς, τῆς Μητρὸς Θεῶν και τοῦ παρέδρου τους Σαβαζίου (καθὼς και τὸ σημεῖο ζευγος τοῦ Ἀδώνιδος και τῆς Ἀφροδίτης)¹⁰. Ἡ συνεπίκληση τῶν τριῶν θεαινῶν θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ τυχαία, ἐάν οἱ ἱερουργίες, στίς ὁποῖες ἐπεδίδοντο οἱ ἀγύρτες τῆς Συρίας θεᾶς, δέν ἦσαν ἀκριβῶς αὐτὲς πού ἀποδίδονται στοὺς ἱερεῖς τῆς Μᾶς: ὄπλισμένοι μέ πελέκεις και ξίφη “ἐτέμνοντο τοὺς πήχεις και τήν γλώτταν τῶν ὀδόντων ὑπερβάλλον ἕκαστος ἔτεμνε και ταύτην”¹¹. Οἱ περιγραφές τοῦ Ἀπουλῆιου και τοῦ Λουκιανοῦ συμπίπτουν ἀπολύτως μέ ἐκεῖνες τοῦ Ἰουεναλίου¹² και τοῦ Λουκανοῦ¹³, πού ἀναφέρονται τόσο στήν Μᾶ ὅσο και στήν Μητέρα Θεῶν και τὸ ἱερατεῖο τους: *furentis Bellonae et Matris Deum chorus*. Στή διασκευή τοῦ Ἀπουλῆιου ἡ διαπλοκή τῶν τριῶν θεοτήτων προσλαμβάνει και πιὸ συγκεκριμένο χαρακτήρα. Ὁ θιάσος τῶν ἀγυρτῶν κατὰ τήν περιοδεία του περνᾶ ἀπὸ μία κώμη, ἡ ὁποία, σύμφωνα μέ τήν περιγραφή τοῦ συγγραφέως, δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὰ θλιβερά λείψανα τῆς ἄλλοτε πρωτεύουσας τῶν Μακεδόνων βασιλέων: *Nec paucis casulis atque castellis oberratis devertimus ad quempriam pagum urbis opulentae quondam, ut memorabant incolae, inter semivirata vestigia conditum*¹⁴. Ἐκεῖ οἱ ἀγύρτες ἀπήτησαν και ἐπέτυχαν “τὴν θεὸν μὴ μείναι ἐν ἀνθρώπου οἰκίᾳ, τῆς δὲ παρ’ ἐκείνους μάλιστα τιμωμένης ἐπιχωρίου δαίμονος τὸν ναὸν οἰκῆσαι”¹⁵. Ὁ Ἀπουλῆιος μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι ὁ ναὸς ἀνῆκε στήν Μητέρα των θεῶν¹⁶. Ἴσως δὲ ὁ ναὸς αὐτὸς δέν εἶναι ἄλλος ἀπὸ ἐκεῖνον πού ἀνε-

9. Λουκ. Ὀνος 34.

10. Ἀπουλ. *Metam.* 8.25.

11. Λουκ. Ὀνος 37.

12. Ἰουεν. β. 512, βλ. παραπλήθειμα σὺν τὸ κείμενο χωρίο.

13. Λουκαν. 1.565: *quos sectis Bellona lacertis saeva movet, cecinere deos, crinemque rotantes sanguineum populis ulalarunt tristia Galli*. Πρὸβλ. Τιβουλλ. 1.6.43 κ.ε.: *haec ubi Bellonae motu est agitata, nec acrem flammam, non amens verbera torta timet: ipsa bipenne suos caedit violenta lacertos sanguineque effuso spargit inulta deam, statque latus praefixa veru, stat saucia pectus, et canit eventus quos dea magna monet*.

14. Ἀπουλ. *Metam.* 9.4. Πρὸβλ. τὴν περιγραφή τῶν ἐλωδῶν ὄχθων τῆς Λουδιακῆς λίμνης: 9.9: *Lacunosis incilibus voraginosam, partim stagnanti palude fluidam et alibi sublivie caenosa lubricam*.

15. Λουκ. Ὀνος 41.

16. Ἀπουλ. *Metam.* 9.9.

κάλυψαν οἱ πρόσφατες ἀνασκαφές¹⁷. Θά μπορούσε νά προστεθεῖ ὅτι ἡ λατρεία τῆς Συρίας θεᾶς μαρτυρεῖται στήν Πέλλα ἤδη ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους και ὅτι στήν δυτικὴ ὄχθη τῆς Λουδιακῆς λίμνης ἀνακαλύφθηκε ἱερό τῆς θεᾶς¹⁸.

Συμπερασματικά, θά ἦταν δυνατόν νά διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν κάθοδο τῶν Μακεδόνων οἱ προελληνικοὶ πληθυσμοὶ τῶν ὑπωρειῶν τῶν Πιερίων, τοῦ Βερμίου και τοῦ Βαρνοῦντος ἐγνώριζαν τὴν λατρεία μᾶς γυναικειᾶς θεότητος, μητέρας και συγχρόνως παρθένου και τοῦ ἄρρενος παρέδρου της. Τὸ ὄνομά της, Μᾶ, μετέφεραν οἱ Φρύγες στήν Μικρὰ Ἀσία, ὅταν μετανάστευσαν ἐκεῖ¹⁹. Καὶ μετὰ τὴν μακεδονικὴ κατάκτηση ἡ προελληνικὴ αὐτὴ λατρεία ἐπέζησε μετὰ τῶν προελληνικῶν πληθυσμῶν πού δέν εἶχαν μεταναστεύσει οὔτε ἐκδιωχθεῖ ἢ ἐξοντωθεῖ ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες. Οἱ τελευταῖοι μάλιστα αὐτοὶ τὴν υἱοθέτησαν ὑπὸ ἑλληνικὸ ἔνδυμα, ἀλλοῦ ὡς Ἄρτεμι, ἀλλοῦ ὡς Δήμητρα ἢ Μητέρα θεῶν, ἀλλοῦ ὡς Πασικράτα, Ἐννοδία ἢ Παρθένος²⁰, τὸν δὲ παρέδρὸ της ὡς Διόνυσσο, Δία-Διόνυσσο ἢ Δία Ὑψιστο²¹. Κατὰ τοὺς ὕστερους ἑλληνιστικούς και τοὺς ρωμαϊκούς χρόνους δύο παράλληλα φαινόμενα συνέβησαν στήν ἀναγέννηση και τὴν διάδοση αὐτῶν τῶν λατρειῶν: ἀφ’ ἑνὸς ὁ ἀποδεκατισμὸς τῆς μακεδονικῆς ἄρχουσας τάξεως και ἡ συνακόλουθη κοινωνικὴ ἀνοδος λαϊκῶν στοιχείων μέ προελληνικὲς καταβολές²² και ἀφ’ ἑτέρου βέβαια ἡ

17. Μαρία Λιλιμπάκη-Ἀκαμάτη, “Ἐρετὰ τῆς Πέλλας”, *Μνήμη Δ. Λαζαοῖδη* (Θεσσαλονίκη 1990) 197-96.

18. Π. Χρυσοστόμου, “Ἡ λατρεία τῆς Συρίας θεᾶς (Ἀταργάτιδος) στή Δυτικὴ Μακεδονία”, *Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο στή Μακεδονία και Θράκη*, 3, 1989 (Θεσσαλονίκη 1992) 105-106.

19. Πρὸβλ. Fanoula Papazoglou, “Structures ethniques et sociales dans les régions centrales des Balkans à la lumière des études onomastiques”, *Actes du VIIIe Congrès International d’Épigraphie Grecque et Latine, Constanza*, 9-15 septembre 1977 (Παρίσι-Βουκουρέστι 1979) 168 και M.B. Hatzopoulos (σημ. 3) 402-403.

20. M. B. Hatzopoulos (σημ. 3) 403-405.

21. Ὁ Ζεὺς Ὑψιστος (ἢ θεὸς Ὑψιστος) εἶναι σύνναος τῆς Μητρὸς θεῶν Ἀντόχθωνος στήν Λευκόπετρα (Ph. Petsas, “Μήτηρ Θεῶν Ἀντόχθων”, *Ἀρχαία Μακεδονία III* [Θεσσαλονίκη 1983] 232) και τῆς Ἀρτέμιδος στήν Κύρρο (ἀδημοσίευτη ἐπιγραφή), εἶχε δὲ σημαντικὰ ἱερά στήν Βέρροια και στήν Ἔδεσσα (βλ. Margarita Tacheva-Hitova, “Dem Hypsistos geweihte Denkmäler in den Balkanländern”, *BSI* 19 [1978] 59-75 και Στέλλα Δροῦγου, “Διὸ Ὑψίστω”, *Ἐγνατία* 2 [1990] 45-71 και *Bibli Epigr* 1992, 305, ὅπου μνημονεύονται οἱ σχέσεις του μέ τὸν Διόνυσσο). Ὁ Ζεὺς Διόνυσσος Γογγύλος μαρτυρεῖται σὲ ἐπιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης (*IG* X 2,1,258) και ὁ Διόνυσσος Γογγύλων σὲ ἀνεκδότη ἐπιγραφή πιθανότατα τοῦ ἀρχαίου Ἰώρου (M. B. Hatzopoulos, L.D. Loukopoulou, *Morvyllos, cité de la Crestonie* [“ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ” 7, Ἀθήνα 1989] 99, σημ. 4). Ὡρισμένες πτυχὲς τοῦ ζητήματος τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου στήν Μακεδονία, τοῦ μόνου ἄρρενος θεοῦ, στόν ὁποῖον γίνονται ἀπελευθερωτικὲς ἀναθέσεις, πραγματευόμαστε σὲ μονογραφία ὑπὸ τὸν τίτλο *Cultes et rites de passage en Macédoine* (“ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ” 19, Ἀθήνα 1994).

22. Argyro Tatakī. *Ancient Beroea: Prosopography and Society*. (“ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ” 8, Ἀθήνα 1988) σ. 453-54.

διάδοση ανατολικών λατρειών²³, που άλλοτε μὲν είχαν κοινὰ γνωρίσματα μετὶς ἐντόπιες προελληνικὲς λατρεῖες, ἄλλοτε δὲ ἦσαν αὐτὲς οἱ ἴδιες προελληνικὲς λατρεῖες τῆς Μακεδονίας, ὅπως εἶχαν ἐξελιχθεῖ καὶ διαμορφωθεῖ στὰ νέα ἐδάφη τῆς Ἀσίας, ὅπου εἶχαν μεταναστεύσει. Τέτοιο προϊόν ἀναγεννήσεως συνάμα καὶ συγκρητισμοῦ φαίνεται νὰ εἶναι ἡ λατρεία τῆς Μᾶς καὶ τῶν συννάων τῆς θεοτήτων στὴν Ἑδεσσα.

Κέντρον Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος
Ἐθνικὸν Τεῖχος Ἐρευνῶν

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ Β. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΟΡΡΩΜΑΪΚΗΣ ΕΔΕΣΣΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη ἀποκαλύπτει ἀντικείμενα, που ἀποτελοῦν ἐνδείξεις τῆς δράσης τοῦ ἀνθρώπου κατὰ το παρελθόν, ἀλλὰ καὶ τοῦ υποκειμένου αὐτῆς τῆς δράσης, δηλ. τοῦ ἰδιοῦ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ σύνθετη αὐτὴ διάσταση τῶν ἀνασκαφικῶν ευρημάτων ἀφ' ἐνός καὶ ἀφ' ἐτέρου ὁ ρόλος τοῦ πολιτισμοῦ ὡς ἐξωσωματικὸ μέσο προσαρμογῆς τοῦ ἀνθρώπινου οργανισμοῦ¹, ἐπιβάλλει τὴ διεπιστημονικὴ προσέγγιση αὐτῶν, ὄχι μόνο γιὰ τὴν καλύτερη ἀνάδειξη τοῦ συνόλου τῶν πληροφοριῶν που περιέχουν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἀσφαλέστερο ἐλεγχὸ τῶν ἐπι μέρους συμπερασμάτων κάθε ἐπιστημονικοῦ πεδίου που παίρνει μέρος σ' αὐτὴν τὴν ἐρευνα.

Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρῶμα υλοποιήθηκε ἡ παρούσα ἐργασία.

Ι. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΟΙΚΟΠΕΔΟΥ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑΣ

Τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο στὴν ευρύτερη περιοχὴ τοῦ οἰκοπέδου τοῦ νέου κτηρίου τῆς Αστυνομίας^{1α} (Σχ. 1) ἦταν γνωστὸ στὴν ἐρευνα ἀπὸ παλιὰ ἤδη ἀπὸ τὸ 1935, ὅταν μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ πυρκαγιά συντάχθηκε τὸ νέο πολεοδομικὸ σχέδιο καὶ ἀρχίσε ἐκ νέου ἡ ἀνοικοδόμησή της². Ἀπὸ τότε ἔχουν περισυλλεγεί οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἀρ. 43 καὶ 27 τῆς Ἀρχ/κῆς Συλλογῆς Ἑδεσσας³, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. καὶ ἔχουν ἐντυπωσιάσει τοὺς μελετητὲς, ὅπως καὶ ἄλλες στὴν Ἑδεσσα, με τὸν πρῶμο χριστιανικὸ τὸς χαρακτήρα⁴.

Ἐκτός ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές στὴν περιοχὴ κυρίως κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '70 ἐρευνήθηκαν διάφορα οἰκόπεδα με τάφους, που ἀποδεικνύουν τὴν ἐξάπλωση τοῦ νεκροταφείου βόρεια τοῦ ἄξονα τῆς σημερινῆς οδοῦ Μοναστηρίου ἀπὸ τὴν

1. A. White-Leslie, The Evolution of Culture, Mc Graw Hill, New York 1959, σ. 259.

1α. Τὸ νέο κτήριο τῆς Αστυνομίας βρῖσκεται στὴ συμβολὴ τῶν οδῶν Ἡρώων Πολυτεχνείου καὶ Ἀρχελάου, στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο 168. Ἐκθεση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου ἔχει δοθεῖ στὸ Α. Χρυσόστομο, ΑΔ 1990 (ὑπὸ ἐκδόση).

2. Γιὰ τὴν πυρκαγιά Γ. Μίντσης, 80 Χρόνια Ἐλεύθερη Ἑδεσσα, 1912-1992, Ἑδεσσα 1992, σ. 137.

3. D. Feissel, "Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du III au VI siècle", BCH Suppl. VII (1983), 28 καὶ 31, πίν. II, ἀρ. 6 καὶ 9. Ἡ προέλευση τῶν ἐπιγραφῶν ἀναφέρεται στὸ Ν. Τσαύλακόπουλου, Ἡ ἰδρυση καὶ ὁ ἐμπλουτισμὸς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἑδεσσας, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 205 καὶ 43.

4. Feissel, ὁ.π. 10.

23. Πρβλ. Marie-Hélène Blanchaud, "Les cultes orientaux en Macédoine grecque dans l'Antiquité", Ἀρχαία Μακεδονία IV (Θεσσαλονίκη 1986) 83-86.